

УДК: 376-053.4-056.264:316.77

І.В.Мартиненко
irmartynenko@yandex.ua

**ПРОГНОЗУВАННЯ В КОМУНІКАТИВНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ
СТАРШИХ ДОШКІЛЬНИКІВ ІЗ СИСТЕМНИМИ
ПОРУШЕННЯМИ МОВЛЕННЯ**

Відомості про автора: Ірина Мартиненко, кандидат психологічних наук, доцент, докторант кафедри логопедії Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова, м. Київ. irmartynenko@yandex.ua.

Contacts: Iryna Martynenko, PhD, associated professor, postgraduate student of speech disorders department of National pedagogical Dragomanov's University, Ukraine, Kiev. irmartynenko@yandex.ua.

Мартиненко І.В. Прогнозування в комунікативній діяльності старших дошкільників із системними порушеннями мовлення. У статті представлено результати експериментального дослідження здатності до прогнозування результатів спілкування, як одного з компонентів комунікативної діяльності дітей старшого дошкільного віку з системними порушеннями мовлення. З'ясовано, що в психологічних дослідженнях прогнозування досліджується переважно в ракурсі мисленнєвої діяльності. В контексті даного дослідження прогнозування розглядається як процес передбачення результатів спілкування на основі аналізу інформації про умови його здійснення та наявних результатів поведінки комунікантів, оцінювання характеристик розвитку комунікативного процесу в перспективі. Особливий інтерес автора до прогнозування зумовлений виявленою недостатністю сформованості у цих дітей перцептивних засобів спілкування та комунікативних вмій, що гіпотетично має впливати на розуміння і прогнозування комунікативних ситуацій. З'ясовано особливості і нижчі рівні сформованості прогнозування спілкування у дітей із системними порушеннями мовлення, у порівнянні з дітьми того ж віку з нормальним мовленнєвим розвитком. Виявлено п'ять рівнів сформованості прогнозування в комунікативній діяльності дітей старшого дошкільного віку з системними порушеннями мовлення: від низького до високого. Водночас, для дітей з нормальним мовленнєвим розвитком характерні тільки три: від середнього до високого.

Ключові слова: прогнозування, комунікативна діяльність, комунікативні ситуації, діти старшого дошкільного віку, системні порушення мовлення.

Мартыненко И.В. Прогнозирование в коммуникативной деятельности старших дошкольников с системными нарушениями речи. В статье представлены результаты экспериментального исследования способности к прогнозированию результатов общения, как одного из компонентов коммуникативной деятельности детей старшего дошкольного возраста с системными нарушениями речи. Установлено, что в психологических исследованиях прогнозирование изучается преимущественно в ракурсе мыслительной деятельности. В контексте данного исследования прогнозирование рассматривается как процесс предвидения результатов общения на основе анализа информации об условиях его реализации и актуальных результатов поведения коммуникантов, оценка характеристик развития коммуникативного

процесса в перспективе. Особый интерес автора к прогнозированию обусловлен выраженной недостаточностью у этих детей перцептивных средств общения и коммуникативных умений, которые оказывают непосредственное влияние на понимание, интерпретацию и способность к прогнозированию результатов общения. Выявлены особенности и низкие уровни сформированности прогнозирования общения у численной группы детей с системными нарушениями речи, по сравнению с детьми того же возраста с нормальным речевым развитием. Выявлено пять уровней сформированности понимания и прогнозирования в коммуникативной деятельности детей старшего дошкольного возраста с системными нарушениями речи: от низкого до высокого. В то же время, для детей с нормальным речевым развитием характерны только три: от среднего до высокого.

Ключевые слова: прогнозирование, коммуникативная деятельность, коммуникативные ситуации, дети старшего дошкольного возраста, системные нарушения речи.

Martynenko I.V. Prediction of communication activity by the senior preschool age children with system speech disorders. The article contains the findings of the experimental study on ability to predict communication outcomes, being one of the components of communication activity of the senior preschool age children with system speech disorders. The author's special interest in children's prediction abilities is caused by detected underdevelopment of the perceptive means of communication and communication skills that theoretically should influence child's ability to understand and predict communication situations. It has been discovered that children with system speech disorders have specific and inferior abilities to predict communication outcomes compared to their peers with normal speech development. The author outlines five developmental levels of prediction in communication activity of the senior preschool age children with system speech disorders: from low to high. At the same time, only three of them were detected in children with normal speech development: from average to high. Observed that preschool age children with systemic speech disorders have delay of communicative development, varying severity communicative barriers, because of speech underdevelopment and psychological factors. Communication development description of children with systemic speech disorders was performed taking into account modern personality oriented tendencies in native and foreign psychology, it contains data on emotional, interpersonal, operational aspects of its realization.

Key words: prediction, communication activity, communication situations, senior preschool age children, system speech disorders.

Проблема визначення ролі і значущості прогнозування в житті людини, незалежно від виду активності індивіда, залишається однією з найактуальніших для сучасної психології. Це зумовлено, насамперед, значущістю прогностичних розумових завдань для досягнення результатів у будь-якій діяльності, комунікативній зокрема. В сфері міжособистісної взаємодії, коли суб'єкту необхідно передбачити найімовірніші дії партнерів зі спілкування, прогнозування набуває особливого значення (П.К. Анохін, М.О. Бернштейн, Д.М. Узнадзе та ін.), воно здійснюється на основі соціальної перцепції, пов'язане з комунікативною рефлексією. На сьогодні проблема прогнозування комунікативної діяльності є популярною у сфері психології управління, соціальної психології і недостатньо представлена у дитячій психології, спеціальній зокрема. У зв'язку з цим виникає необхідність глибокого вивчення прогнозування у діяльності спілкування (комунікативного прогнозування), виявлення особливостей його формування у дітей з мовленнєвими порушеннями.

У психологічній літературі щодо описаного феномену накопичений достатній обсяг даних щодо взаємозв'язку прогнозування і мислення (Л.С.Виготський, А.В. Брушлинський, О.К. Тихомиров), структурних складових пізнавальної прогностичної діяльності (Л.О. Регуш), впливу особистісних структур на характеристики розумової прогностичної діяльності (В.Г. Асєєв, Д.Б. Богоявленська, О.М. Леонтьєв, П. Полані).

Вагомий внесок у дослідження проблеми прогнозування внесли роботи А.Ю. Аكوпова, 1983; О.О. Конопкіна, 1971; О.В. Родіонова, 1971; І.М. Фейгенберга, В.О. Іваннікова, 1978; В.М. Русалова, 1983; Л.О.Регуш, 2003; в яких розкривається роль антиципації (випереджувального відображення) в моделюванні розумової діяльності індивіда.

На сьогодні, в психології під імовірним прогнозуванням прийнято розуміти передбачення майбутнього, заснованого на інформації про дану конкретну ситуацію та наявні в досвіді людини схеми, зразки розвитку подібних ситуацій. Актуальна ситуація і особистий досвід індивіда слугують підставою для висунення гіпотез про майбутнє. Підготовка до дій у майбутній ситуації, що призводить до досягнення певної мети з максимальною ймовірністю називається передналаштуванням діяльності (І.М. Фейгенберг, Г.Є. Журавльов).

Л.О. Регуш визначає прогнозування як пізнавальну діяльність, засновану на перетворенні знань про минуле та сьогодення з метою отримання прогнозу, тобто ймовірного знання про майбутнє. Для вченої прогнозування характеризується повною усвідомленістю як цілей, так і способів прогностичної діяльності, а також її довільністю [4].

На думку В.Є. Ключко результатом прогнозування є не просто знання про майбутнє, а цілісний образ майбутнього, представлений в свідомості в своїх когнітивних і емоційних складових одночасно в формі знання і переживання [2; 4]. Тобто прогнозування є не тільки відображенням ймовірної структури середовища, воно залежить і від індивідуально-психологічних особливостей людини, від її суб'єктивних станів. Водночас, представники діяльнісного підходу довели залежність результатів прогнозування від потреб, установок, цілей індивіда (А.Г. Асмолов, В.Г. Асєєв, Є.П. Крінчик), а також виникнення в індивіда, у процесі передбачення, емоцій і почуттів, таких як: тривога, надія тощо (Т.В. Алексеева, К. Муздибаєв, Г.М. Прихожан).

Аналіз вітчизняних психологічних досліджень засвідчує домінування підходів, в яких прогностичний компонент визнається як невід'ємна складова розумової діяльності, що суттєво впливає на успішність і результативність діяльності людини не тільки в сфері об'єкт – об'єктних відносин, а й суб'єкт – суб'єктних (П.К. Анохін, М.О. Бернштейн, Л.В. Лугарьова, Є.М. Соколов, Д.М. Узнадзе та інш.).

У контексті комунікативної діяльності прогнозування розглядається в аспекті соціального та мовленнєвого його видів. Визнається, що зрілість соціальної прогностичної навички є одним з найважливіших індикаторів успішності соціальної адаптації індивіда в суспільстві, передбачає вміння прогнозувати перебіг соціальних подій і явищ та можливі варіанти їх розвитку (М.І. Бобнева, Ю.М. Ємельянов, В.М. Куніцина, Л.В. Лугарьова, А.Л. Южанінова). Вчені розглядають соціальне прогнозування як основну функцію соціальної компетентності. Разом з тим, соціальне прогнозування, як особливий вид передбачення в сфері міжособистісної взаємодії дітей, на нашу думку, залишається вивченим недостатньо.

Мовленнєве прогнозування є одним з компонентів вербального спілкування і передбачає сформованість таких етапів його реалізації:

- усвідомлення мотивів і мети спілкування,
- орієнтування в умовах здійснення мовленнєвої діяльності,
- планування і програмування мовленнєвої діяльності (як цілісного акту діяльності, так і кожного окремого мовленнєвого висловлювання);
- контроль за протіканням мовної діяльності і її результатами: (Л.С. Виготський, М.І. Жинкін, І.О. Зимня, О.Р. Лурія).

Виходячи з цієї структури, зрозуміло, що мовленнєве прогнозування реалізує лише одну з складових прогностичної функції, яка реалізується в діяльності спілкування. Ні мовленнєве, ні соціальне прогнозування не розкривають в повній мірі сутності прогнозування в спілкуванні – *комунікативного прогнозування*. На сьогодні відомо, що для його здійснення індивід повинен навчитися планувати свою

діяльність, надавати оцінку поведінці інших та власним вчинкам, встановлювати у їх структурі причинно-наслідкові взаємозв'язки, володіти культурою і навичками соціально взаємодії, вміти бачити ситуацію в цілому і з позиції партнера, а також бути здатним до глибшого і диференційованого аналізу різних комунікативних ситуацій.

Про здатність до прогнозування на рівні мислення в дошкільному віці йдеться у багатьох дослідженнях вітчизняних та зарубіжних психологів (П.П. Блонський, О.В. Запорожець, О.Л. Регуш, О.К. Чераньова). Водночас, дослідники визнають, що розвиток здатності до прогнозування у цьому віці тісно пов'язаний з провідними видами діяльності і появою психічних новоутворень, наприклад, розвитком мовлення, становленням різних видів мислення [2; 4; 5]. Підґрунтям для дитячих прогнозів в дошкільному віці є факти, події, об'єкти, які безпосередньо сприймалися дитиною. Але вже в старшому дошкільному віці зароджується здатність до прогнозування на основі встановлення зв'язків і відношень в певній ситуації [4; 7].

Слід зазначити, що розвиток ймовірного прогнозування в старших дошкільників тісно пов'язаний з мовленням. Є.В. Суботський, вивчаючи роль планування в організації поведінки дошкільників, дійшов висновку про те, що оволодіння складними програмами поведінки передбачає високий рівень розвитку мовлення. На думку вченого, розвиток здатності до мовленнєвого планування закладає основи для розвитку таких характеристик діяльності як усвідомленість та цілеспрямованість [5]. Мовленнєва антиципація в іграх старших дошкільників виконує ту ж роль, що в будь-якому віці – планування та координації спільних дій [4]. У зв'язку з означеним, вивчення прогнозування у дітей, які оволодівають мовленням з затримкою, викликає особливий інтерес.

Відповідно до результатів досліджень О.К. Чераньової, Л.О. Регуш прогнозування у спілкуванні дітей старшого дошкільного віку провідною його формою є *соціально-перцептивне прогнозування*. На думку О.Л. Регуш, у міжособистісній взаємодії дітей воно є особливо важливим, оскільки визначає успішність передбачення в різних комунікативних ситуаціях. Автор відзначає, що однією з найважливіших якостей, які забезпечують реалізацію соціально-перцептивне прогнозування є спостережливість[4].

На думку О.В Запорожця та Я.З. Неверович, старші дошкільники в повній мірі готові до здійснення емоційного передбачення. Вони не завжди можуть передбачити всі наслідки власних дій в мисленнєвому плані, але спроможні емоційно відчутти їх. Емоційне передбачення все більше впливає на регуляцію дій та вчинків дитини наприкінці дошкільного дитинства. У вольовій регуляції поведінки розвиток здатності до прогнозування проявляється, насамперед, у свідомій постановці цілей діяльності і підкоренні їй своїх дій. Найхарактернішою

здатністю старшого дошкільника є перехід від мимовільних до цілеспрямованих дій в різних видах діяльності, комунікативній зокрема [1].

Отже, аналіз психологічних досліджень засвідчив високу актуальність проблеми комунікативного прогнозування і недостатню її представленість у наукових роботах щодо дітей старшого дошкільного віку з мовленнєвими порушеннями. З'ясовано, що ймовірне прогнозування в цьому віці є переважно соціально-перцептивним, пов'язаним з безпосереднім досвідом самої дитини. Значний вплив на його формування чинять мовлення і емоційна сфера. Комунікативне прогнозування у старших дошкільників ґрунтується, насамперед, на емоційному передбаченні перебігу подій.

Враховуючи наявність мовленнєвого недорозвинення і парціальних відхилень у емоційно-вольовому та когнітивному розвитку у дітей з системними порушеннями мовлення (далі – СПМ), ми припустили, що в старшому дошкільному віці комунікативне прогнозування сформоване у них недостатньо. Перевірку такого припущення було здійснено у процесі експериментального дослідження комунікативної діяльності цих дітей, її структури, однією зі складових якої є прогнозування. Дослідженням було охоплено 408 дітей старшого дошкільного віку із СПМ та 278 – з нормальним мовленнєвим розвитком (далі – НМР), 686 батьків та 86 педагогів.

Враховуючи високу значущість соціальної перцепції для здійснення соціально-перцептивного прогнозування, попередній етап дослідження був спрямований на з'ясування її стану у дітей означеної категорії.

За результатами діагностики стану впізнавання і розуміння емоційних станів інших, перцептивної сторони спілкування дітей старшого дошкільного віку з СПМ (Методики «Маски», «Емоційні обличчя», спостереження), було виявлено домінування у більшості цих дітей (більше 70 %) дифузно-аморфного рівня сприймання і впізнавання емоційних станів, водночас у дітей із НМР – аналітичний.

Дифузно-аморфний рівень сприймання і впізнавання емоційних станів, в онтогенезі притаманний дітям у віці 4-5 років. Віднесені до цього рівня діти називають емоцію, але сприймають її експресію поверхово, нечітко (наприклад, радісний, привітний, усміхнений – це веселий). Водночас, аналітичний рівень характеризується впізнаванням емоційних ситуацій з урахуванням виділення елементів експресії обличчя, що засвідчує сформованість її еталонів у дітей.

Для дітей старшого дошкільного віку з системними порушеннями мовлення характерні такі особливості перцептивної сторони спілкування: опора у більшості випадків на узагальненні показники лицьової експресії, які не співвідносяться з конкретною емоцією;

стереотипізація сприймання емоційних станів з низькою диференційованістю їх окремих ознак; впізнавання, засноване на низькій спостережливості і дифузному називанні. Такі особливості свідчать про низький рівень соціальної перцепції, дефіцитарність перцептивної сторони спілкування і, відповідно – обмежені можливості до здійснення соціально-перцептивного прогнозування.

Вивчення комунікативного прогнозування було здійснено за допомогою одного з субтестів тесту соціального інтелекту Дж. Гілфорда і М. Саллівен, адаптованого для дітей Т.М. Недвецькою, – «Заверши історію». Його мета – з'ясувати особливості прогнозування комунікативної поведінки, уточнити рівень розуміння комунікативних ситуацій, їх інтерпретації дітьми старшого дошкільного віку із СПМ.

Аналіз результатів виконання завдань методики «Заверши історію» виявив, що переважна більшість дітей із СПМ мають вище середнього (35,3 % проти 63,3 % з НМР) та високий рівні (35,8% проти 29,5 % з НМР) до пізнання і прогнозування комунікативної поведінки. Діти з оцінками вище середнього вміють передбачати наслідки поведінки інших людей. Здатні передбачати подальші вчинки людей на основі аналізу реальних ситуацій спілкування (з ровесниками і дорослими), передбачати події, базуючись на розумінні почуттів, думок, намірів учасників спілкування. Ці діти здатні орієнтуватися у невербальних реакціях учасників взаємодії і характеризуються знанням моделей, правил, що регулюють поведінку людей (див. табл. 1).

Таблиця 1

Рівні пізнання і прогнозування комунікативної поведінки дітей із СПМ та НМР у відсотках.

Рівні розвитку	Кількість осіб	
	НМР %	СПМ %
низький	-	4,9
нижче середнього	-	10,3
середній	7,2	13,7
вище середнього	63,3	35,3
високий	29,5	35,8

Діти з високим рівнем прогнозування комунікативної поведінки здатні передбачати подальші вчинки людей на основі аналізу реальних ситуацій спілкування (з ровесниками і дорослими), проявляють високий ступінь адекватності в інтерпретації чужих намірів. Вони здатні до попередньої когнітивної оцінки результатів вчинку іншої людини. Вміють чітко вибудовувати стратегію власної поведінки для досягнення поставленої мети без виникнення конфліктної ситуації.

Діти з середніми рівнем комунікативного прогнозування (13,8 % з СПМ, 7,2 % з НМР) здатні передбачати наслідки поведінки у певній міжособистісній ситуації, передбачати те, що відбудеться у майбутньому. Прогнозують результат ситуації міжособистісної взаємодії, базуючись на розумінні почуттів, думок, намірів учасників спілкування, аналізу їх поведінкових (вербальних і невербальних) проявів.

Лише 5% дітей – демонструють низький рівень розуміння і прогнозування різних комунікативних ситуацій, що означає, що вони утруднюються у визначенні і передбаченні наслідків поведінки у певній міжособистісній ситуації, помилково інтерпретують причинно-наслідкові зв'язки у вчинках і поведінці інших. Водночас, поміж дітей з НМР жодного не віднесено до цього рівня.

Діти з оцінками нижче середнього, а таких - 10,4% поміж дошкільників із СПМ і жоден - з НМР, погано розуміють зв'язок між поведінкою та її наслідками. Такі діти часто потрапляють в конфліктні ситуації внаслідок помилкового уявлення результатів власних дій або вчинків інших людей, погано орієнтуються в загально прийнятих нормах і правилах поведінки в різних комунікативних ситуаціях. Внаслідок неадекватної інтерпретації чужих намірів, неправильного розуміння результатів поведінки у дітей можуть спостерігатися прояви поведінки з відхиленнями: протиріччя, непослух, відмова від вимог, агресивність, деструктивні дії по відношенню до оточуючих.

Отже, за даними описаної методики більшість дітей із СПМ демонструють достатню сформованість здатності до інтерпретації та прогнозування комунікативної поведінки, що в цілому засвідчує достатню сформованість соціально-перцептивного прогнозування. Однак, для третини з них характерні труднощі у здійсненні означеної функції, що може зумовлювати труднощі в прогнозуванні і плануванні взаємодії з оточуючими. Недостатнє комунікативне прогнозування означає неспроможність дитини адекватно спланувати подальше спілкування з оточуючими, що негативно позначатиметься на всій структурі комунікативної діяльності. На нашу думку, виявлені труднощі прогнозування не тільки підтверджують попередні висновки про недостатню соціальну перцепцію і стан комунікативної рефлексії (базовий рівень), а й демонструють дефіцитарність змістового рівня спілкування взагалі.

Третина дітей із СПМ старшого дошкільного віку недостатньо спостерігають, передбачають і планують комунікативний процес, що у подальшому може призвести до труднощів операційного рівня і порушення послідовності та результативності діяльності спілкування в цілому.

Список використаних джерел

1. **Запорожец А.В., Неверович Я.З.** К вопросу о генезисе, функции и структуре эмоциональных процессов у ребенка / А.В. Запорожец, Я.З. Неверович // Вопросы психологии. – 1974. – №6. – с. 59-74.
2. **Лугарева Л.В.** Влияние опыта межличностного взаимодействия на формирование навыка социального прогнозирования / Л.В. Лугарева // Ступени. Научный журнал. - Иркутск: ИГЛУ, 2004. – № 5. – С. 95–101.
3. **Мартиненко І.В.** Труднощі у спілкуванні дітей із системними порушеннями мовлення // Логопедія. науково-методичний журнал. – 2015. – № 6. – С. 43 – 51.
4. **Регуш Л.А.** Психология прогнозирования: успехи в познании будущего: учебное пособие / Л.А. Регуш. – Санкт-Петербург: Речь, 2003.– 352 с.
5. **Субботский Е.В.** Психология отношений партнерства у дошкольников / Е.В. Субботский. – М.: Издательство Московского университета, 1976. – 142 с.
6. **Тихомиров О. К.** Психология мышления / О.К. Тихомиров: Учебное пособие. М.: Изд-во Моск. ун-та, 1984. – 272 с.
7. **Черанёва Е. К.** Социально-перцептивное предвидение в профессиональной деятельности» / Е. К. Черанёва. – Киров: Изд-во ВятГГУ, 2009. – 160 с.

References

1. **Zaporozhets A.V., Neverovich Ya.Z.** K voprosu o genezise, funktsii i strukture emotsionalnykh protsessov u rebenka / A.V. Zaporozhets, Ya.Z. Neverovich // Voprosy psihologii. – 1974. – #6. – s. 59-74.
2. **Lugareva L.V.** Vliyaniye opyita mezhlichnostnogo vzaimodeystviya na formirovaniye navyika sotsialnogo prognozirovaniya / L.V. Lugareva // Stupeni. Nauchnyiy zhurnal. - Irkutsk: IGLU, 2004. 3. **Martynenko I.V.** Trudnoschi u spilkuvaniI ditey Iz sistemni ymy porushennyamy movlennya // Logopediya. naukovо-metodichniy zhurnal. – 2015. – # 6. – S. 43 – 51.
4. **Regush L.A.** Psihologiya prognozirovaniya: uspehi v poznanii budushego: uchebnoe posobie / L.A. Regush. – Sankt-Peterburg: Rech, 2003.– 352 s.
5. **Subbotskiy E.V.** Psihologiya otnosheniy partnerstva u doshkolnikov / E.V. Subbotskiy. – M.: Izdatelstvo Moskovskogo universiteta, 1976.–142 s.
6. **Tihomirov O. K.** Psihologiya myishleniya / O.K. Tihomirov: Uchebnoe posobie. M.: Izd-vo Mosk. un-ta, 1984. 272 s.
7. **CheranYova E. K.** Sotsialno-pertseptivnoe predvidenie v professionalnoy deyatelnosti» / E. K. CheranYova. – Kirov: Izd-vo VyatGGU, 2009. – 160 s.

Received 17.02.2016

Reviewed 18.03.2016

Accepted 26.03.2016